

In Memoriam Benda Gyula (1943–2005)

Benda Gyula, tanárunk, kollégánk és barátunk, lapunk tanácsadó testületének tagja immár nincs közöttünk. Az élet természetes menetéhez mindeddig hozzátartozott, hogy ha napi munkánkban megakadtunk, hozzá bátran fordulhattunk. Vele beszélgetve, tanácsait hallgatva gazdag, meghódítandó és új felfedezésekre csábító tartománnyá változott az is, amit már rutinszerűen ismerni véltünk. Nem voltak bizonyosságok, csak szelíd intések és figyelmeztetés, hogy a megsárgult forrásokban lásuk meg az élet tarkaságát. A felmerült kérdéseket, akár a legapróbb részleteket is nagy türelemmel és komolysággal elemezte, mintha az élet súlyos sorskérdéseit járná körbe. Az is az ő titkos tudása volt, hogy mint társadalomtörténészek, valóban sorskérdéseket feszegetünk. Ennek terhét azonban nem tette vállunkra, hanem észrevétlenül lelkesített, felvillantotta a ránk váró majdani felfedezőút megannyi izgalmat és örömet. Ajtaján kilépve csak azt vettünk észre, hogy nagyon szeretjük választott témánkat, hogy súlya, jelentősége van a munkánknak, egyben örvendeztünk magunkban: de jó, hogy van a „Benda”.

A *Korall* születésénél hasonló szerepet vitt. Míg a lapalapítással kapcsolatos első puhatolózásainkkor a megfontolt józanok a ránk leselkedő veszélyektől óvtak minket, és a várható nehézségekre figyelmeztettek, ő rögtön fordítási tippeket adott, szponzorokat ajánlott és programot vázolt. Ezeknek akkor még szinte semmi realitása nem volt, de lelkesedése, az, hogy teljesen komolyan vett bennünket, rengeteget segített, s az indulásnál valódi támaszt jelentett.

Tanár Úr, kedves Gyula, Dani, köszönjük!

A *Korall* Szerkesztősége egy 2002. augusztus 26-án, az erdélyi Szelterszen, kolozsvári egyetemi hallgatók előtt elhangzott előadásával szeretne elbúcsúzni Benda Gyulától. Akkor együtt ünnepeltük 59. születésnapját. A koccintás után kissé keserűen jegyezte meg, hogy jövőre már 60 lesz, s indul a visszaszámlálás. Senki nem hitte, hogy igazat mond.

Benda Gyula

A helytörténetírás feladatai

A húszas években Mályusz Elemér írt egy cikket a *Századokban* a helytörténetírásról, melynek a legtöbb megállapítása mai napig igaz, nem sok minden változott. A helytörténet és az országos történet viszonya a tizenkilencedik században úgy konstruálódott meg, s azóta is úgy alakult, hogy egyrészt vannak a profik, a másik oldalon pedig az amatőrök, a lenézettek. Időnként, amikor helyi emlékezet-hullámok törnek fel, a község megfinanszírozza a történetének megírását, ilyenkor akár

üzletemberek is beléphetnek a képbe. Ma Magyarországon jó példa erre számtalan, a millicentenáriumi évvel összefüggésben megjelent munka.

Mindig akadnak olyan történészek, akik megpróbálják ezt a távolságot áthidalni, de én valójában azt javasolnám, hogy magát az ilyen jellegű felosztást kellene megszüntetni és elkezdni valami másban gondolkodni.

Hagyományosan Hérodotoszt tekintjük a történetírás atyjának, ő ugyanis a sokfajta mitikus és egyéb emlékezet helyett próbált egy racionális, bizonyítható, elfogadható történeti emlékezetet létrehozni, és megalkotni így a történetírást. Minden városnak már akkor megvolt a maga emlék- és keletkezési mítosza, amelyek ugyanúgy éltek, mint ma, de ezekkel nem foglalkozott. A történelmi emlékezet ezen másik oldala tehát már nála elvált a tényeken alapuló megközelítéstől. Bár Hérodotosztól a történetírás korántsem nem mondható kontinuusnak, mégis, lényegében ez a kritikai módszer azt jelenti, hogy adott a múltból való sokfajta emlékezet, s ezt kell kritikailag megrostálni, majd létrehozni a múltnak egy olyan képét, amelyik immár a tudományos rekonstrukció.

A tizenkilencedik a tudomány évszázada volt. Mint céh, a történettudomány is ekkor konstruálta meg magát. Létrejött az a szakmai kör, amelybe a mai napi napig rítusokkal lehet belépni. A céhes lét máig nagyon erős szimbolikus oldala mellett ugyanakkor ténylegesen is kialakult egyfajta mesterség, elég, ha a megnézzük a huszadik században a jobb helyeken írt munkákat a történelem elméleti problémáiról. Nagyon erősen előjön ez a probléma például March Blochnál *A történelem védelmében* című munkájában. Pirenne, az *Annales*-iskola kiemelkedő alakja mondja egy helyen azt, hogy magát mint történészt leginkább egy robusztus mesterembernek képzelem el. François Furet egy tanulmánykötetének címe is *Egy történész műhelyében*, tehát valóban létezik az a felfogás, amelyben a történetírás mesterség.

A probléma az, hogy a tizenkilencedik században tudományosan megkonstruálódott a nemzet, tehát a nagy közösség emlékezete, és a helyi ismeret mellette ugyan tovább élt, de amatőrré, hozzá nem értővé degradálódott. Szerencsésebb helyeken a huszadik században megjelentek olyan történeti iskolák, amelyek a nemzetben megjelenő politikum mellett a társadalomra, a gazdálkodásra, s más hasonló fontosságú területre is tekintettel voltak. A franciáknál a földrajzi iskola hatására a történettudomány nagyon erősen kötődik a lokálishoz, így ott egyáltalán nem volt dehesesztáló helyi monográfiát írni.

Magyarországon a nyolcvanas évek végéig a Történettudományi Intézetben olyan témát, amely egy helyre koncentrált, vagy lokális megszorítású volt, egyszerűen nem lehetett kiadni. Vörös Antal kandidátusija a nyugat-dunántúli parasztság gazdálkodásáról sokáig botrányszámba ment. Tóth István György munkatervébe nem tehettem be, hogy a Vas megyei nemesség írni tudása, csak azt, hogy a nemesség írni tudása. Előbbi mint „helyi érdekű”, egyszerűen nem ment át.

A hatvanas évektől ezzel együtt ismét megindultak a szisztematikusabb helytörténeti vizsgálatok, melyeket nem egyszer nagyon jó emberek csináltak, de igazából még Wellmann Imre sem olvasta ezeket. Ő például megírta a 18. század agrártörténetét úgy, hogy nem olvasta el kollégáinak a hajdúvárosok határhasználatáról írt dolgait.

Szerencsére azóta már nálunk is elfogadottá lett, bár jobbára csak a gazdaság- és társadalomtörténetben, hogy a lokalitás is egy olyan közösséget jelent, amely tudományos eszközökkel vizsgálható. Időközben a történetírásnak egy újabb kihívással kellett szembenéznie. A mai válságos időszakban a tudományos történetírás pozíciója meggyengült, a nyelvi fordulat kikezdte a források használhatóságába vetett vakhitet. Ehhez jön még az az elgondolás is, hogy a történész által előállított szöveg az maga is egy cselekmény, narráció, ami nem különbözik a regénytől vagy más irodalmi formáktól. Végezetül speciális magyar problémaként a 40 év kommunizmus alatti ideológiai szerepvállalás miatt a történészek iránt megrendült a bizalom.

Mindezeknek is köszönhető, hogy országos szinten újra előállítódnak olyan narratívák, melyekről a tizenkilencedik században azt hittük, hogy a mesterség kialakulásával eltűnnek. Utalok itt például a finnugor–sumér vitára. A tudomány korábbi küszöbfunkciója megszűnt, az emlékezet előtérbe kerülésével szemlátomást minden létjogosultságot nyer. Pozitív fejlemény azonban, hogy az emlékezet egyben helyi emlékezetet is jelent. Azt hiszem, a történettudomány mint hivatás jól illeszthető az új igényekhez és jelenségekhez. Jómagam, aki céhes történészként szocializálódtam, gyerekkoromtól fogva ezt tanultam, hiszek abban, hogy létezik egy gyakorlat, egy módszertan és ettől teljesen független dolog az, hogy ki mit gondol a történeti igazságról vagy a múlt megismerésének objektivitásáról. Ha van egy egységes módszertan, az mint eszköz már önmagában lehetővé teszi bizonyos jelenségek kiküszöbölését. Az egységes módszertannal szemben támasztott várakozásaim természetesen már nem olyan jellegűek, mint a 60-as években, amikor azt hittük, hogy a kvantitatív társadalomtudományi megközelítésnek köszönhetően a történelem társadalomtudománnyá lesz, és az volt az álmunk, hogy a világtörténetet egy matematikai képletbe összefoglalva nem csak a múlt lesz megismerhető, de a jövőt is megjósolhatjuk.

Az emlékezésre tehát a történésznek szüksége van. Ahhoz, hogy az ember elfogadja azt a tudást, hogy például miként működött egy görög városállam, az is kell, hogy ő maga is visszaemlékezzen a saját múltjára. Tudniillik a történelem úgy is megkonstruálható lenne, hogy hiányzik ez a fajta idődimenzió. Végül is miért ne állíthatnák elő egy olyan világot, amilyent a regényben találunk? De az ember emlékszik arra, hogy saját életében ő is átél egy sor dolgot, így elfogadja, hogy a múlt képe hagyományozódik. Ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy az emberek, a társadalom ennek a továbbhagyományozódó történeti tudásnak egy bizonyos részét a tizenkilencedik században átadta egy szakmának.

Az egyéni emlékezet mellett létezik a csoportemlékezet, amelyik végeredményben az egyéni emlékezetekből áll össze. Ott vannak mondjuk az apám világháborús élményei. Ha a Z tüzérezred katonái összerakják az emlékezetüket, akkor megkonstruálódik egy ilyen csoportemlékezet. Ide tartozik a falutörténet is. A történetek összecsiszolódnak, kezdenek hasonlítani egymásra, amely végül átvezet egy nemzet történeti emlékezetéhez. A csoportemlékezet és a szaktudományosan művelt nemzeti történeti emlékezet érintkezhetnek is egymással. Az oral history révén az egyéni emlékezet is átléphet a tudományosba. Azt gondolom, mindegyiknek

megvan a maga létjogosultsága, virágozzék minden virág. Nagyon lényegesnek tartom, hogy ha a helyi emberekben formálódik egy identitás, öntudat, megkreálják, megíratták a múltjukat. Magyarországon ez egy folyamat a reformkortól jól leírható. Az alföldi protestáns közösségek nagyon korán elkezdik, míg a Dunántúlon érdekes módon sokkal kevesebb a községmonográfia, inkább megyei szinten próbálták rekonstruálni történetüket. A két világháború között újabb emlékezhullám jött, majd a hatvanas évektől egy másik. Ez utóbbit azzal magyarázom, hogy a hatvanas évektől az emberek helyi, falusi szinten megpróbálták visszanyerni korábbi elitpozícióikat, s e törekvéseknek az egyik lecsapódása a falutörténetek megjelenítése. Gyakran a tézeszek finanszírozták ezeket a vállalkozásokat. Ha rosszmájú vagyok, akkor ennek sémáját úgy foglalnám össze, hogy ha a falutól a körzetesítéssel elvették az iskoláját, orvosát, mindent, akkor összeültek, alakítottak egy szerkesztőbizottságot és megíraták a falu történetét. Ha már semmi nincs a faluban, ez akkor is egy ezeréves település! Ekként e munkák egy nagyon fontos, identitás erősítő funkciót tölthetnek be. Elég baj persze, ha ez Szabolcska Mihályba megy át, tudniillik hogy az én falumban nappal van, ha süt a nap, forgácsot vág ki fából a fejsze, csodálatos, csodálatos falu – mégsem hiszem, hogy ezek nem érnek semmit. A feladat az, hogy ha a kultúránk egészére igaz, hogy egy-egy kérdést, problémát a hétköznapiakban reálisan igyekezzünk megítélni, majd megoldani, akkor ez a fajta beállítódás, szemlélet a múltunkra is terjedjen ki.

A helytörténeti produkció lényegében akkor válik problematikussá, amikor félművelten át nem gondolt dolgokat terjeszt, tehát elszakad a valóságos emlékezet-től. Bár épp a közelmúlt eseményeit tekintve ez a valóságidegenség a legutóbbi idő-kig a nemzeti emlékezetben is jelen volt. Egyik diákom mesélte, hogy egy olyan faluból származik, ahol negyvenötben egy erőszakoskodó orosz tisztet meggyilkoltak, ami miatt szinte megtizedelték a falu férfitlakosságát. Nos, itt a helyi, valódi történeti emlékezet számára minden április negyedikén felszabadulásról beszélni elég disszonáns dolog lehetett.

A helyi emlékezet mellett nem lehet eléggé hangsúlyozni a családi emlékezet szerepét. A családi emlékezet általában a nagyszülőkhöz nyúlik vissza, tehát nem nagyon megy messze az időben, de ettől még igen értékes. A család megkonstruálja azt a történetet, hogy mi ilyenek és ilyenek voltunk. Aztán kiderül, hogy van egy törvénytelen gyerek vagy egy öngyilkosság, ami a családi emlékezetből kiesett, de ettől a családi emlékezet ugyanolyan értékes, mint a levéltári forrásokkal megtámogatott. Nemcsak azért, mert történetekként vizsgálható, hanem azért is, mert ugyanúgy formálja a múltképünket, mint amikor megtanuljuk, hogy Szent István alapította az államot. Semmi különbség nincs. Éppen ezért én minden olyan mozgalmat pozitívnak tartok, amelyik az emlékezést felszínre hozza és a helyi identitást megerősíti, erősíti. Mivel a nemzeti makrostruktúrákat a kommunizmus lerombolta, alulról kell építkezni. Hogy aztán meddig, ez egy másik kérdés. Ma még nem tudjuk, hogy kialakul-e majd egy egységes európai identitás.

Az emlékezet, a lokalitás, a helytörténetírás és a szaktudomány viszonyát ellenben valahogy szabályozni kell. A szűk keresztmetszet sajátosan nem feltétlenül az,

hogy ki írja a történetet. Erre példaként a *Kecel története és néprajza* című, vagy ötkilős könyvet szoktam említeni, amelyet csupa fővárosi profi történész írt, de ugyanolyan helytörténet lett belőle, mintha helyi tanítók írták volna, így az eredmény még sokkal elszomorítóbb. Alapvető gond, hogy a léptéket nehezen tudják a szerzők megválasztani. Sokan, amikor lemennek a lokális szintre, akkor bizonyos dolgokat mint ha elfelejtenének, ami részben a magyarországi történeti, földrajzi sajátosságokból is adódik. Németországban ott van a Land, a tartomány. Franciaországban a különböző provinciák, melyek benne élnek a népi emlékezetben. Ezen az alapon jóval egyszerűbb valamiféle helytörténetet működtetni, ráadásul ezeken a helyeken az irattermelés nagyjából lefedi az adott táj határait. Nálunk van a falu, majd rögtön felette a megye, ami a legtöbbször elfelejtődik. Az embereknek, alig van megyetudata, és ez alól a történészek sem kivételek. Vagy tíz évvel ezelőtt jött egy kislány, aki a Veszprém megyei kisnemességgel akart foglalkozni. Kérdeztem tőle, hogy melyik faluval, amire Alsóörs volt a válasz. Mondom, de hát az Zala megye. Andrásfalvy Bertalan kistáj fogalma, amelyik abból indul ki, hogy egy településcsoporton belül létezik egyfajta munkamegosztási rendszer, igyekszik valami használható közbülső szintet létrehozni. Hasonló a város és vidéke megközelítés is. Kísérletek tehát vannak, de a falu és az ország közötti közbülső szintek megragadására igazából nem nagyon alakult ki nálunk egy általánosan bevett fogalmi háló. Erdély ebből a szempontból szerencsés terület, mert itt léteztek landszerűen, tartományszerűen felfogható régiók, mint amilyen a Székelyföld, Királyföld vagy a Mezőség.

Áthidaló megoldásként felvetődik még az uradalom, amely gazdasági, igazgatási egységként a 18. században főleg a Dunántúlon szervezte meg az emberek életét, egyben irattermelőként is jelentkezik, ami a kutató számára nagyon kényelmes. Egy időben magam is kacérkodtam ezzel a felfogással.

A lépték mellett egy további probléma, hogy a helytörténetet írók a saját történeteiket az országoshoz próbálják igazítani, eközben pedig elfelejtődik a falu valós emlékezete és története. Ha például Kossuth megállt a falu határában egy fánál, akkor az a falutörténet része. De az, hogy mit is jelentett akkoriban a falu határa, az már nem kerül elő. A mai gondolkodásunkból már kiveszett, hogy a falu valamikor gazdálkodási egység volt. A 19. században még nem volt kérdés, hogy egy ilyen közösség együtt gazdálkodik, hogy van valami sajátos jellege. Robert Redfield kisközösség fogalmán jól demonstrálható, hogy egy helytörténeti kutatásnak mire kell törekednie. Ő azt mondja, hogy egy olyan kisközösség, mint amilyen egy falu is, egy gazdasági egység, ahol azonosak, vagy legalábbis igen hasonlóak az életpályák. Egy sor területen ez a kisközösség tehát holista módon, egységként vizsgálható. Lényeges ellenben, hogy a vizsgálat elején pontosan megjelöljük, hol is húzódik az adott kisközösség határa, a vizsgált egységet definiálnunk kell.

A forráshasználat, pontosabban annak végiggondolása, hogy mire is jók a források, szintén hasznos lehet. Az a vakhit talán már elmúlt, hogy a források alapján a múlt rekonstruálható, lényeges és ettől független viszont az, hogy a lehetséges források körét ki kell méríteni. Ha egy adóösszeírás száz évre visszamenően megvan, akkor végig kell nézmem, s nem tehetem meg, hogy taláalomra kiveszek egyet.

Ez a beállítódás sajnos egy kicsit a néprajzosoktól is jön, ahol sokáig elfogadott volt, hogy bemegyek egy faluba, meginterjúvolom az első három embert és utána megírom, hogy erre a falura ez és ez a jellemző.

A táj, ha megfelelően szólítják meg, beszél. Persze nem azt, hogy Kossuth megállt valamelyik fánál, vagy itt gyilkoltak meg két diákot és akkor oda egy negyvennyolcas emlékművet álltunk – bár ez is nagyon lényeges. Ellenben a mai napig jól látható, hogy mely domboldalakon hagytak fel a műveléssel és most a bozót tör előre. A nagyüzemi gazdálkodás sok mindent szétrombolt ebből a régi szerkezetből, de még így is lehet látni a dűlők szerkezetéből, hogy a határ azon részét körülbelül mikor vehették használatba. Emellett pedig ott vannak a házak, az emlékművek, a sírok, tehát rengeteg olyan dolog, ami módszeresen megszólaltatható.

Koncepció hiányában viszont végeredményként azt kapjuk a helytörténeti munkákban, hogy a kőkorszak után jött a vaskorszak, esetleg még valami a bogarakról és növényekről, s a számtalan fejezetben csak az egész vész el. Én nagyon fontosnak tartom, hogy maradjon meg az egész. Akkor sincs gond, ha bizonyos helyeken nincs mód a rekonstrukcióra. Ilyenkor ezt be kell vallani, majd továbblépni. Ezen a ponton igen fontos módszertani problémák jönnek elő. Vegyük például a helyi mentalitást. Ha például Kecelen nem találok boszorkánypert, akkor nem voltak boszorkányok? Ha nincs forrásom, akkor mit csinálok? Rávetítek egy sémát, amelyet valamelyik összefoglalóban találtam, vagy veszem a szomszéd falut, függetlenül attól, hogy az éppen görög katolikus vagy kálvinista? Véleményem szerint tiszta formában mindegyik helytelen, be kell vallanunk, amit nem tudunk.

A fogalomhasználatról sem szabad megfeledkeznünk. A társadalomtudományos történetírás ugyanúgy létrehozott egy absztrakt metanyelvet, mint a szociológia vagy a közgazdaságtan. Van ugye osztálystruktúra, paraszti osztály, nemesi osztály meg hasonló. A forrásokban található megnevezések ennek a mában gyökerező absztrakt struktúrájának megfelelően kerületek az elemzésbe. A történelemtudomány mai foglalkozási nomenklatúrákat képezett le. Azt hittük, hogy a foglalkozás a társadalom megismerésének objektív eszköze, ezért mindezt visszavetítettük a múltba. Franciaországban például most készült egy munka arról, hogy mit is jelentett a munkanélküliség 1789-ben. Na most ahhoz, hogy ezt mérni is tudjam, az kellett, hogy 1789-re ugyanúgy definiáljam a munkanélküliséget, mint ma a jogszabály, ami legalábbis megkérdőjelezhető. Ehelyett lenne az a szemlélet, amely a munkanélküliség megszületését írja le, hogy miként alakult ki ez a fogalom. Egy rövid hazai példával hadd világítsam meg a problémát. Gunst Péter írja egy helyen az egyik új összefoglalóban, hogy a reformkorban annyira pangott a kézműipar, hogy a kézműiparosok csak szabadidejükben foglalkoztak a mesterségükkel, egyébként mezőgazdasággal s egyébbel. Szabadidő? A 19. századi falvakban? Nagyon lényeges tehát, hogy tisztában legyünk a fogalmi nyelv buktatóival.

A másik véglet, amikor a mai metanyelvet kikapcsolva, tisztán a forrásokra hagyatkozunk. Ha ugyanis valamiért az elmélet nem alkalmazható, és a forrásban használt megjelölésre hagyatkozunk, nem feledhetjük, hogy a forrás maga is konstruál. Egy adójegyzék, amelyik azt mondja, hogy vannak jobbágyok, zsellérek és ha-

sonlók, az megkonstruálja ezeket a kategóriákat, illetve egy az egyben átveszi ezeket a társadalmi kategóriákat, tartalmuktól függetlenül. Keszthelyen van például egy szőlőhegy, ahová elkezdtek kitelepedni, és a leltárak tanúsága szerint ugyanolyan parasztházak épültek, mint máshol. Miután ez a terület nem tartozott úrbér alá, a házak sem voltak úrbéresek, az itt élők házatlan zselléreként fizettek adót. Erre első látásra azt mondanánk, hogy Keszthely elzselléresedik, a lakosság hatvan százaléka házatlan zsellér. Maga a fogalom a magyar nyelvben az elszegényedéssel szinonim, a zsellér a későbbiekben is szegényembert jelent. Keszthely leggazdagabb embere, Baron, zsidó, akinek miután nincs telke, hát zsellér. Miután egy darabig házat sem bírhat, így házatlan zsellér. Akkor ő tényleg házatlan zsellér? Ez olyan, mintha a tanszéken, ahol én adminisztratív beosztásban dolgozom, van, aki Bolyai ösztöndíjas, másoknak rendes tanári állása van, de valójában valamennyien kutatók vagyunk. Ha viszont abból csinálnánk osztályokat, hogy ki milyen jogcímen kapja a fizetését, akkor ebből arra következtetnék, hogy ez egy mennyire végletesen megosztott társadalom még egy ilyen kis munkahelyen is. Jelenleg arrafelé haladunk, hogy valamilyen módon a helyi diskurzust kell feltárni, nem pedig mögé tenni a mi elgondolásainkat a néhai szereplőkről. Szerencsétlen eljárás, amikor mintegy hamis tudatot feltételezünk az egykoriaknál, hogy ő például ugyan nem tudja, de ő valójában paraszt, és csak azt hiszi magáról, hogy nadrágos ember. Én azt mondom, ha ő azt hiszi magáról, hogy nadrágos ember, sőt, még úgy viselkedik, akkor az a valóság.

Végeredményben a kitűzött cél nem más, mint hogy a lokalitás előrelépésével, elismertetésével a kis közösségek működése egyszer belépjen egy összefoglaló diskurzusba. Erre ugyan már korábban is voltak kísérletek. Mályusz nevét előadásom kezdetén említettem, de talán nem veszik tőlem rossz néven, ha apámat is ide sorolom, aki nagyon támogatta a helytörténetet, azt képviselte, hogy vannak egyrészt a helyi példák, másrészt pedig az országos szint, a sokszínűség szem előtt tartása ugyanakkor lényeges. A helyi emlékezet nagyon fontos, a kutatói közösségnek olyanná kell válnia, hogy segítse a helyi emlékezet integrálódását, hogy az valamilyen szinten beléphessen a tudományosan megkonstruált elméletbe. Erre a készség a tudományos emlékezetben is megvan, hiszen a szóbeliség kutatásával, oral history-val már egy másik mezőbe lép át.

Lejegyezte Oláh Irén és Oláh Sándor